

Літературознавство

<https://doi.org/10.26565/2227-1864-2026-98-01>
УДК 821.161.2'05

Григорій Квітка і література для народного виховання

Олександр Борзенко

*доктор філологічних наук,
професор кафедри історії української літератури,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
(майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна);
e-mail: borzenko-o@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-4145-2375>*

Творча діяльність Г. Квітки позначена особливою увагою до українського народного життя. У своїх художніх творах він багато писав «про народ» — не дивно, що його зацікавила ідея написати книжку «для народу».

Метою пропонованої статті є розкриття задуму цієї книжки та осмислення літературного втілення повчальних авторських настанов.

До створення «Листів до любезних земляків» письменник прийшов не одразу. Його рішенням передувала громадська активність, зокрема в освітній сфері. Упевненості додали схвальні відгуки читачів на його сентиментальні твори з народного життя. Набутий громадський досвід, а особливо літературні успіхи надихнули Г. Квітку на ризикований літературний і водночас освітній експеримент. Спершу ним було заплановано не один твір, а цілу серію книжок для народу. Він ретельно продумував усі деталі нового проекту. У спеціальному оголошенні оприлюднив аналіз читацьких можливостей цільової групи. Цей аналіз доводив, що селянам зазвичай трапляються твори не надто корисні з виховного погляду та не надто зрозумілі за мовою й викладом («по книжному писані»). Квітчин експеримент мав на меті врахувати й виправити недоліки: його книжку написано українською мовою, повчання подано з урахуванням рецептивних можливостей народної аудиторії — як стилізоване усне звернення до селянської громади. Виклад думок подекуди нагадує проповідь: то відсилає до євангельського контексту, то рясніє повчальними прикладами з життя.

Запланована автором серія виховних творів на ділі обмежилась лиш одним виданням. Цей факт дозволяє припустити, що перша реакція читачів могла розчарувати автора, через що він прийняв рішення переглянути попередній задум. Питання, чому ця книжка не принесла очікуваного успіху і те, як досвід письменника позначився на подальшому розвитку літератури для народної освіти, може скласти перспективу окремої студії.

Ключові слова: просвітництво, загальний добробут, література для народного виховання, читацька аудиторія, оповідач.

У творчій спадщині Григорія Квітки «Листи до любезних земляків» посідають особливе місце: усе ж таки це перша українська книжка для народного виховання. Через низку причин вона не викликала помітного дослідницького інтересу [1; 2]; наприклад, В. Коряк кваліфікував її свого часу мало не як «поміщицьку агітку» [3, с. 315]. Зрештою, твір, спрямований на вирішення виховних завдань, і не міг спричинити скільки-небудь значного резонансу й лишити в літературі яскравий слід. А проте він заслуговує на увагу вже хоча б тому, що допомагає розширити наше уявлення про

погляди передових представників українського суспільства на народ — поява такої книжки стала маркером зростання суспільного запиту на системну працю у сфері народного виховання. Це й обумовило наше наукове зацікавлення та визначило мету дослідження — розкрити основні мотиви, якими керувався автор «Листів до любезних земляків», а ще висвітлити особливості творчого втілення авторських виховних ідей.

У зв'язку з цим слід врахувати те, що літературні пріоритети Г. Квітки формувались під впливом просвітницького XVIII століття: не дарма його українська проза так добре погоджується

© Борзенко О., 2026

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

з гуманістичними уявленнями пізнього Просвітництва, які знайшли яскраву літературну реалізацію в ідеалі «природної людини». У сентиментальних повістях українського прозаїка відповідником цього ідеалу став типаж добродісного селянина, не зіпсованого «умовностями цивілізації», який за рівнем своєї моральності не поступається представникам освічених вищих верств, а в щирості, простоті й сердечності навіть перевершує їх. Сповідуючи такі погляди, Г. Квітка ставив перед собою важливе завдання – сприяти соціальній реабілітації селянина та його мови. У суспільних настроях саме ширився рух за відмову від негативних стереотипів щодо простолюду – поступово приходило усвідомлення, що просту людину слід сприймати як повноправного учасника громадського життя. Звісно, це актуалізувало, принаймні в літературних практиках – спершу на рівні ідей, залучення «людини з народу» до процесу усвідомленого прийняття умовної «суспільної угоди» та системи «загального добробуту» як чинника гармонізації суспільства.

Саме в цьому ідейному контексті слід розглядати майже всю українську літературну творчість Г. Квітки. У його сентиментальних повістях народні життя та побут представлено у дуже привабливому освітленні: розкрито деякі риси національної вдачі, наголошено на перевазі «природної моральності», що панує в селянському середовищі. Твори українського письменника мають настільки виразний дидактичний складник, що в окремих фрагментах і справді нагадують моральні повчання-проповіді, докладно проілюстровані різними випадками зі щоденного життя та побуту звичайних людей. Тож у певному сенсі «Листи до любезних земляків» стали органічним продовженням і розвитком практики творчого запровадження дидактичного компонента до художнього тексту, продовженням, у якому прикладні виховні завдання було розвинуто і зроблено пріоритетними. Українського прозаїка по-справжньому захопила ідея книжки для народного виховання, своїми намірами він не раз ділився з видавцями: «...я розсудив написати для цього класу людей що-небудь повчальне...» [5, с. 230].

Квітчина виховна книжка у форматі «листів» побачила світ у 1839 році. Вона була надрукована в Харкові та продавалась за невеликі гроші – коштувала всього п'ятнадцять копійок сріблом; низька ціна теж була частиною ретельно продуманого й добре підготовленого авторського проекту доступної книжки для народного виховання. В оголошенні про публікацію сам автор докладно обґрунтував назрілу потребу в такій літературі. Плани письменника не обмежувались лише цим виданням: він мав на меті в подальшому

здійснити цілу серію схожих публікацій виховного змісту. До того ж Г. Квітка навіть розробив і запропонував низку конкретних порад і рекомендацій для практичного «застосування» книжки, зокрема він просив управителів і поміщиків поділитися своїми спостереженнями щодо реакції селян на його твір. Неабиякий авторський ентузіазм погоджувався з оптимістичними очікуваннями: «Простий наш народ має схильність до навчання. У селі, де є церква, а отже, й пан дьяк, знайдеться на 500 душ п'ять письменних» [4, с. 530].

У зв'язку з такою серйозною підготовкою викликають інтерес спостереження Г. Квітки щодо лектури українського селянина: на його думку, це дуже обмежений і несистемний набір творів – лише декілька випадково прочитаних книжок. Мовляв, окрім обов'язкових псалмів, селянин намагається осягнути й інші доступні йому твори, але при цьому керується переважно випадком: зазвичай йому трапляються популярні пісенники та лубочні видання на кшталт «Життя Ваньки Каїна» – усе це селянин читає «з насолодою, бо хоча б щось читає та хоча б щось розуміє» [4, с. 530]. Коментуючи компетенції простонародної аудиторії, письменник слушно спостеріг, що часто нібито й серйозні книжки не відповідають рівню сприйняття звичайного селянина, який відгукується щодо них приблизно так: «...цікава книжечка «Шлях до спасіння», усю її прочитав, та не зрозумів і слова: по-книжному писано» [4, с. 530].

Осмілюючи виховні перспективи літератури, Г. Квітка підкреслив, що письменний український селянин насправді дуже любить читати, однак ті книжки, що йому трапляються, не надто зрозумілі або ж не дуже корисні та ще й «по-книжному писані». Тому, на переконання автора, незмінно зростає потреба саме у спеціальній літературі «для народу», зміст і виклад якої мають бути погоджені з очікуваннями і читацькими навичками цільової аудиторії. Важливо, щоб автор таких книжок сам добре знав народне життя, уважно вивчав його. Не випадково Г. Квітка завжди декларував свою готовність без упереджень і з належною повагою досліджувати життя простих людей, нерідко зізнавався у своїй душевній відкритості до їхнього світу: «...я навчився розуміти їхні думки та змусив їх своїми словами переказати їх публіці» [5, с. 214]. «Листи до любезних земляків» він анонсував саме як просте й доступне читання, спеціально підготовлене для народного сприйняття: «Писати для них по-книжному не принесло б жодної користі. Тож я й узявся говорити їхньою мовою про предмети, необхідні для них, але ще не зовсім для них зрозумілі» [4, с. 530].

У «Листах до любезних земляків», як і в сентиментальних українських повістях, Г. Квітка заховався за маскою оповідача з народу, очевидно, маючи намір, наскільки можливо, нівелювати культурну дистанцію між автором і читачами. Недарма свою книжку підписав як Земляк ваш

Оснoв'яненко, підкресливши у такий спосіб наявність спільного досвіду зі своєю потенційною аудиторією. При цьому автор змодельовав, на його думку, оптимальну для виховного твору ситуацію: стилізоване звернення досвідченої й бувалої людини до громади з товариським «словом», що заохочує до спільних роздумів на важливі суспільні й моральні теми.

Цій моделі підпорядковано організацію художнього мовлення – звідси багатослівність, багаторазові звертання до різних соціальних категорій і груп читачів («так слухайте ж мене і казенні, і панські, і усякий народ...» [4, с. 418]), а ще численні повтори, нагадування про очевидні речі, апеляція до господарського й побутового досвіду селян тощо. Оповідь максимально спрощено, емоції частіше дозовані, спрямовані на «завоювання довіри»; застосовано немало риторичних запитань, аби приховати авторські маніпуляції й надати більшої переконливості повчанню. Від щирого довірливого тону оповідач може раптово перейти до високої патетики, також нерідко він посилається на безумовний авторитет народних традицій та владних інституцій. Щоб залучити читачів до співпереживання, автор використав знайомий для них євангельський матеріал, максимально його спростив і погодив із життєвим досвідом селянського середовища.

Не заперечиш очевидної маніпулятивної спроби автора «Листів до любезних земляків» обґрунтувати доцільність і справедливність чинного суспільного ладу. Мовляв, цей устрій раціонально і практично виправданий, лише потребує досяжного вдосконалення – головним чином через посилення індивідуальної відповідальності, дотримання особистої моралі, поліпшення звичаїв та впорядкування громадських взаємин.

Щоб донести все це до своєї аудиторії, автор зосереджується на докладному й загалом компліментарному поясненні внеску простої людини у злагоджене функціонування всього соціуму. Мовляв, «загальний добробут» однаково забезпечується кожним учасником суспільного процесу, незалежно від його місця в соціальній ієрархії. Важливо, що автор уникає знецінення внеску селянина, а якраз навпаки, підкреслює роль селянства у підтриманні громадського устрою, покликаного «порядок дати» і «кожного захистити» [4, с. 419]. Схожим чином обумовлено й потребу в такій адміністративній системі, бажаним результатом діяльності якої має стати турбота про добробут кожного.

Авторська риторика варіює головну повчальну тезу: праця для «загального добробуту» є умовою злагодженого функціонування всієї громади, тож і слід кожному «сполняти закон» і сумлінно «усякому

своє діло робити» [4, с. 421]. Наприклад, обов'язок сплати податків пояснюється як свідомий внесок кожного в забезпечення спільних потреб. Аргументація підкреслює важливість усіх учасників соціальних процесів у збалансованому функціонуванні державного механізму: «Та і не думайте ж, люди добрі, щоб тільки простий народ платив у казну... Ні. Не тільки ви, платять, oprіч усіх, платять і купці, та платять і господа, і пани, і усяк, хто є у якому чину: і воєнні, і штатські, і університетські, і судящі, і землеміри, і казначей, і усякий генерал, і граф, і князь, хоч би у якому хто чині не був» [4, с. 425].

Письменник погоджує «загальний добробут» з особистим добробутом селянина – із його аргументів випливає, що бути бідним нерозумно. Демонструючи добру обізнаність із внутрішнім життям громади та з хліборобським побутом, автор пропонує й деякі практичні поради «проти бідності» – вони стосуються, зокрема, планування сімейного життя та раціонального розподілу обов'язків у родині. До бідності призводить і пияцтво: «Листи до любезних земляків» містять цілий відступ із загалом невластивою для розважливого тону оповідача лайкою: «Проклята горілочка, диявольський напиток, чортів збитень, гаспидова душепарка, анахтемська припарка! Щоб вона слизла з світу Божого для людського щастя! І нема лютішого зла, як сая горілка!» [4, с. 430]. Зрештою, оповідач переходить до пошуку розумного компромісу й навіть визнає, що такі піддався емоціям. Компроміс знайдено, а читачам даються «корисні поради» й відповідні рекомендації: «Горілка видумана для нашого здоров'я: випий хоч по усяк день чарку, і закон не запереще, і тобі воно полезно, а не пий її через край, не топи у неї своєї душі, не порть через неї здоров'я свого, не трать через неї худоби своєї!» [4, с. 430]. Для остаточного закріплення виховного ефекту читачеві запропоновано порівняти два образи – з одного боку, це добротесний господар, який дозволяє собі чарку під певну нагоду в добрій компанії, а з другого, жалюгідний п'яничка, що майже остаточно втратив людську подобу.

У підсумку автор «Листів до любезних земляків» заповідає «слухати й переймати» моральну науку, а ще анонсує обов'язкове продовження повчальних бесід – «щоб було до діла і вам було на добро» [4, с. 434].

З якихось причин обіцяну серію книжок «для народу» так і не було написано, але сам по собі цей факт дозволяє висловити деякі гіпотетичні міркування. Найперше слід звернути увагу на надмірний оптимізм та завищені очікування, властиві авторові. Його віра в дієвість повчань, а також сподівання на швидкий результат могли зіграти з ним злий жарт і призвести зрештою до розчарування в задуманому проєкті «виховної» книжкової серії. З успіхом апробований виховний тон у його художній прозі для освіченого товариства зі зміною цільової аудиторії не пройшов

перевірку й не приніс очікуваних результатів. Достеменно невідомо, якою була справжня реакція селянської аудиторії на Квітчину книжку, однак майже напевно можна твердити, що він був знайомий з цією реакцією: вона швидше за все дуже розчарувала автора – недарма ж бо він відмовився від попереднього оголошеної серії виховних книжок. Віра в уможливлені образ «природної людини» не виправдала себе, а обрана автором виховна стратегія наштовхнулася на повну чи часткову байдужість читацької аудиторії, до якої він звертався. Просвітницькі ідеї на ділі не спрацювали, бо виявились занадто абстрактними й далекими від практичного застосування. Вразливим моментом у Квітчиному виховному

експерименті було також його надмірне покладання на знання простонародного життя. Він міг дещо переоцінити ефект від свого уміння стилізувати оповідь «під мужика»; його спроба імітувати народну оповідь цілком могла бути сприйнята як підробка – чуже, «панське» слово. Можливо також, що читачі, яких ідеалізував письменник, насправді воліли продукту на кшталт книжки про Ваньку Каїна – популярної, розважальної лектури, а не нудного, хоча й загалом правильного за змістом повчання.

Хай там як, а ця Квітчина книжка поклала початок тривалим пошукам у справі літератури для народного виховання, а його практика ідеалізації селянства згодом стала частиною українського літературного народництва, осмислення якого може скласти перспективу подальшого дослідження.

Список використаної літератури

1. Александров О. Масово-комунікаційні моделі «Листів до любезних земляків» Григорія Квітчини-Основ'яненка // Діалог: Медіа-студії. 2014. Вип.18–19. С. 16–26.
2. Гончар О. Григорій Квітчина-Основ'яненко: Життя і творчість. Київ: Наукова думка, 1989. 318 с.
3. Коряк В. Нарис історії української літератури: Література передбуржуазна. Мюнхен, 1994. Т. 1. 566 с.
4. Квітчина-Основ'яненко Г. Листи до любезних земляків // Квітчина-Основ'яненко Г. Зібрання творів: У 7 т. Київ: Наукова думка, 1981. Т. 7. С. 418–434.
5. Квітчина-Основ'яненко Г. Листи // Квітчина-Основ'яненко Г. Зібрання творів: У 7 т. Київ: Наукова думка, 1981. Т. 7. С. 163–357.

Надійшла до редакції 27 лютого 2026 р.

Прийнята до друку 26 квітня 2026 р.

Опублікована 29 травня 2026 р.

References

1. Aleksandrov, O. (2014). Mass communication models in Letters to Dear Fellow Countrymen by Hryhorii Kvitka-Osnovianenko. *Dialoh: Media-Studii*, (18–19), 16–26. [in Ukrainian]
2. Honchar, O. (1989). *Hryhorii Kvitka-Osnovianenko: Life and works*. Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian]
3. Koriak, V. (1994). *Outline of the history of Ukrainian literature: Pre-bourgeois literature (Vol. 1)*. Munich. [in Ukrainian]
4. Kvitka-Osnovianenko, H. (1981). Letters to dear fellow countrymen. In *Collected works*. (Vol. 7, pp. 418–434). Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian]
5. Kvitka-Osnovianenko, H. (1981). Letters. In *Collected works*. (Vol. 7, pp. 163–357). Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian]

Submitted February 27, 2026.

Accepted April 26, 2026.

Published May 29, 2026.

Oleksandr Borzenko, Doctor of Philology, Professor of the Department of History of Ukrainian Literature of V. N. Karazin Kharkiv National University (Svobody Square, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: borzenko-o@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-4145-2375>

Hryhorii Kvitka and Literature for Peasants

The creative activity of H. Kvitka is marked by special attention to Ukrainian folk life. It is not surprising that he was interested in the idea of writing a special book specifically for folk education.

The purpose of the article is to reveal the idea of this book and to understand the practical implementation of the author's instructive thoughts.

The writer did not come to the creation of such a book immediately. This decision was preceded by public activity, in particular in the educational sphere. Confidence was added by the favorable reviews of readers for his sentimental works on folk life. The acquired public experience, and especially literary successes, inspired H. Kvitka to a risky literary and at the same time educational experiment. At first, he planned not one work, but a whole series of books for the people. At the same time, he carefully thought out all the details of the new project. In a special announcement, he published an analysis of the reading capabilities of the desired target group. This analysis proved that peasants usually come across works that are not very useful from an educational point of view and are not very clear in language and presentation ("in bookish style"). The author's experiment was aimed at taking into account and correcting the shortcomings: his book is written in Ukrainian, the instruction is presented taking into account the receptive capabilities of the popular audience – as a stylized oral address to the peasant community. The presentation of thoughts sometimes resembles a sermon: sometimes it refers to the evangelical context, sometimes it is full of instructive examples from life.

The series of books planned by the author was actually limited to one edition. This fact suggests that the reaction of readers could have disappointed the author, which is why he decided to reconsider his previous plan. The question of why this book did not bring the expected success and how the writer's experience affected subsequent literature for public education may be the subject of a separate study.

Keywords: education, society, literature for public education, readers, narrator.

Як цитувати: Борзенко, О. (2026). Григорій Квітка і література для народного виховання. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*, (98), 7-11. <https://doi.org/10.26565/2227-1864-2026-98-01>

Cite as: Borzenko, O. (2026). Hryhorii Kvitka and Literature for Peasants. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Philology*, (98), 7-11. <https://doi.org/10.26565/2227-1864-2026-98-01> [in Ukrainian]